

ВІЦЕБСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ УНІВЕРСІТЭТ імя П.М.МАШЭРАВА

На правах рукапісу

УДК 37.034

**КРЫВАНОСАВА
АЛЕНА ЭДВАРДАЎНА**

**ІДЭІ МАРАЛЬНАГА ВЫХАВАННЯ
Ў БЕЛАРУСКАЙ НАРОДНАЙ ПЕДАГОГІЦЫ**

13.00.01 - агульная педагогіка

**Дысертацыя
на атрыманне вучонай ступені
кандыдата педагагічных навук**

**Навуковы кіраўнік -
доктар педагагічных навук
Г.П.Арлова**

ВІЦЕБСК, 1998

ЗМЕСТ

УВОДЗІНЫ.....	3
АГУЛЬНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА РАБОТЫ.....	5
ГЛАВА 1	
ТЭАРЭТЫКА-МЕТАДАЛАГІЧНЫЯ АСНОВЫ ДАСЛЕДАВАННЯ ІДЭЙ МАРАЛЬНАГА ВЫХАВАННЯ Ё НАРОДНАЙ ПЕДАГОГІЦЫ БЕЛАРУСАЎ	
1.1.Параметрычныя характарыстыкі праблемы даследавання.....	10
1.2.Маральны ідэал народа як адлюстраванне мэты маральнага выхавання ё беларускай народнай педагогіцы.....	24
1.3. Народна-педагагічныя сродкі і метады маральнага выхавання.....	29
ГЛАВА 2	
АЖЫЦЦЯЎЛЕННЕ АСНОЎНЫХ ІДЭЙ МАРАЛЬНАГА ВЫХАВАННЯ Ё БЕЛАРУСКАЙ НАРОДНАЙ ПЕДАГОГІЦЫ	
2.1. Выхаванне працавітасці.....	44
2.2. Выхаванне патрыятызму.....	63
2.3. Выхаванне чалавечнасці.....	82
ЗАКЛЮЧЭННЕ.....	102
СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ.....	106

УВОДЗІНЫ

Час, у які мы жывём, пазначаны не толькі пэўнай сацыяльнай напружанасцю і эканамічнай нестабільнасцю ў грамадстве, але і тым, што гэтыя акалічнасці адмоўным чынам адбіліся на нармальным функцыянаванні сістэмы выхавання і, як вынік, - на маральным жыцці членаў нашага грамадства, у першую чаргу на дзецях і моладзі як найменш абароненай катэгорыі з пункту гледжання духоўнага вопыту. Падрастаючае пакаленне ў значнай сваёй частцы не абцяжарвае сябе пошукам маральных каштоўнасцей і ідэалаў, пошукавая дзейнасць у сферы маральнай свядомасці характарызуецца выключнай пасіўнасцю, павярхоўнасцю ўспрымання свету: моладзь часта не схільна атаясамліваць свае паводзіны з маральнымі нормаўмі, не арыентавана на доказ сваёй сацыяльна-маральнай сталасці, на фарміраванне актыўнай жыццёвай пазіцыі, на тое, што некалі прыйдзеца адказаць на пытанне, што ўдалося зрабіць з сябе, якім у выніку атрымалася жыццё.

На змену першапачатковай разгубленасці педагогаў па пытаннях маральнага выхавання паступова прыйшлі актыўныя пошукі педагогічнай навукай і адукацыйнымі ўстановамі той асновы, на якой можна было б будаваць нацыянальную сістэму выхавання, здольную спыніць страту маладым пакаленнем сэнсава-жыццёвых маральных прынцыпаў і накіраваць асобу на духоўнае ўзбагачэнне. Каб пазбегнуць далейшага спусташэння дзіцячых душ, каб звесці знішчэнне здоровага маральнага кансерватызму да мінімуму, педагогі вымушаны былі звярнуцца да тых спрадвечных каштоўнасцей, якія правяраны жыццём, захаваны цэлымі пакаленнямі, абaperціся на тыя цвярдыні, якія здольны з гонарам выстаць сярод наймацнейшых узрушэнняў, гэта значыць прызнаць асновай сістэмы адукацыі і выхавання нацыянальную культуру ў яе гістарычным аспекце, часткай якой з'яўляецца народная педагогіка. Гэта ідэя знайшла сваё адлюстраванне ў многіх афіцыйных праграмах і дакументах, як, напрыклад, у «Канцэпцыі адукацыі і выхавання ў Беларусі», «Канцэпцыі выхавання ў нацыянальнай школе Беларусі», «Канцэпцыі рэформы агульнаадукацыйнай сярэдняй школы», «Канцэпцыі патрыятычнага выхавання моладзі ў Рэспубліцы Беларусь», дзе чырвонай ніткай праходзіць думка аб неабходнасці надання нацыянальнай сістэме адукацыі і выхавання спецыфічных рыс з улікам выкарыстання культурнай і народна-педагогічнай спадчыны, якая прызначана забяспечыць пераемнасць паміж мінулым і будучым, сувязь пакаленняў. Так, у «Канцэпцыі адукацыі і выхавання ў Беларусі» падкрэсліваецца, што «ў беларускай нацыянальнай школе належнае месца павінны заняць дзяржаўная мова, нацыянальная гісторыя, геаграфія, літаратура, мастацтва, традыцыі, звычаі, міфалогія, фальклор, музыка, танцы, жывапіс, скульптура, архітэктура, народныя гульні, нацыянальныя віды спорту і г.д.» [108, с.124]. Рэкультывацыя духоўных крыніц не ўяўляе сабой рэанімацыю страчаных каштоўнасцей, ісцін, гэта сродак выхавання лепшых якасцей нацыянальнага характару беларусаў,

сродак развіцця маральнай, нацыянальна свядомай асобы. Безумоўна, канцэпцыя нацыянальнай школы будзе абнаўляцца, як таго патрабуюць рытмы жыцця і хутка зменлівыя абставіны, бо ніякая сістэма выхавання не можа быць сапраўды эфектыўнай, калі яна не ўлічвае сілу і накіраванасць уздзеяння аб'ектыўных фактараў, не абапіраецца на сацыяльна-эканамічныя ўмовы жыццядзейнасці аб'ектаў выхавання. Але мы ўпэўнены, што і ў далейшых нарматыўных дакументах па народнай асвеце захавецца накіраванасць на выкарыстанне беларускай народнай педагогікі ў вучэбна-выхаваўчым працэсе.

Неабходнасць распрацоўкі сацыякультурных, педагогічных асноў рэфармавання сістэмы адукацыі і выхавання абумовіла прыярытэт даследаванняў, прысвечаных вывучэнню ролі гісторыі, культуры, педагогічнай спадчыны ў фарміраванні духоўнага вобліку падростаючага пакалення, у фарміраванні самасвядомасці народа. Навуковая ацэнка і інтэрпрэтацыя эмпірычнага вопыту народа ў галіне выхавання будзе садзейнічаць пераростанню незапатрабаванасці выхаваўчага патэнцыялу народнай педагогікі ў творчую працу па рацыянальным выкарыстанні на практыцы найбольш каштоўных, сугучных сучасным мэтам выхавання зерняў народнай мудрасці.

Трэба адзначыць, што цікавасць да праблем народнай педагогікі, асобныя аспекты якой з розных бакоў асвятляліся ў філасофскай (Ш.М.Гусейнаў, У.М.Конан, В.А.Салееў, А.І.Самаль, В.А.Сербента, В.А.Фядотаў), філалагічнай літаратуры (У.В.Казлоў, С.К.Майхровіч, А.В.Шастаковіч), у фалькларыстыцы (Г.А.Барташэвіч, А.С.Фядосік, Р.Р.Шырма, М.А.Янкоўскі), этнаграфічных працах (В.К.Бандарчык, Л.П.Касцюкавец, Г.А.Пятроўская, Л.В.Ракава), у педагогічным друку (Г.П.Арлова, В.С.Болбас, А.А.Грымаць, С.В.Снапкоўская, Я.І.Сярмяжка), пачала актыўна абуджацца яшчэ з 70-х гадоў. Прычым, маецца каля ста этнапедагогічных прац, у якіх разглядаюцца пытанні менавіта маральнага выхавання ў народнай педагогіцы розных народаў. Палова гэтых даследаванняў змяшчае не толькі тэарэтычны аналіз праблемы, але і практычную (эксперыментальную) частку, прапановы па выкарыстанні сродкаў, метадаў народнай педагогікі ў сістэме адукацыі і выхавання. Некаторыя працы ахопліваюць некалькі сфер народнага выхавання: маральнае, эстэтычнае, разумовае, фізічнае.

Такім чынам, сучасны незадавальняючы стан маральнага здароўя падростаючага пакалення, заканадаўчае замацаванне неабходнасці наладжвання выхаваўчай работы на аснове ўключэння дзяцей і моладзі ў родную этнакультурную традыцыю шляхам далучэння да невычэрпных крыніц беларускай народнай педагогікі, недастатковая распрацаванасць пры гэтым у айчынай педагогічнай літаратуры ідэй маральнага выхавання ў народнай педагогіцы беларусаў, вызначылі напрамак нашага дысертацыйнага даследавання.

АГУЛЬНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА РАБОТЫ

Актуальнасць тэмы дысертацыі. Эканамічная і сацыяльная трансфармацыя прывяла да зніжэння грамадскага маральнага тону, якое выяўляецца ў пэўным ігнараванні норм маралі, дэвальвацыі этычных і эстэтычных каштоўнасцей, страце былых ідэалаў, разбурэнні сістэмы пераемнасці пакаленняў у галіне культурных традыцый, жыццёвага ўкладу. Таму ў складаных сучасных умовах трэба звярнуцца да нашых вытокаў сумленнасці, сардэчнасці, дабрыні – беларускай народнай педагогікі.

Актуальнасць звароту да выбранай тэмы абумоўлена і тым, што маецца цэлы шэраг этнапедагагічных даследаванняў, якія прысвечаны пытанням маральнага выхавання ў народнай педагогіцы розных нацый і народнасцей. Навуковую цікавасць уяўляюць працы па народнай педагогіцы кіргізаў (К.І.Бяшымаў, 1975, С.М.Саіпбаеў, 1978), малдаван (В.М.Валяева, 1974), чувашоў (Г.Н.Волкаў, 1958, 1974, 1979, 1982), азербайджанцаў (А.Ш.Гашымаў, 1970), башкір (Т.К.Іскакаў, 1981, Ю.З.Кутлугільдзіна, 1984, А.М.Сафін, 1995), тувінцаў (Т.Т.Мунзук, 1990, Г.Д.Сундуй, 1993), кіргізаў (М.Сайфулаева, 1986), украінцаў (М.І.Сцельмаховіч, 1989, А.І.Сяваўка, 1974), татар (Я.І.Ханбікаў, 1967), адыгаў (І.А.Шораў, 1989, 1994) і г.д. У гэтых даследаваннях даецца аналіз ролі народнай творчасці, народных традыцый у маральным выхаванні падростаючага пакалення; раскрываецца значэнне народных педагагічных ідэй у фарміраванні духоўнага свету асобы; паказваецца абумоўленасць патрабаванняў народа да чалавечых якасцей, важнейшых рыс характару гістарычнымі, працоўнымі, прыроднымі фактарамі. У залежнасці ад гэтага аўтары раскрываюць змест народнага маральнага кодэкса таго ці іншага народа. Некаторыя этнапедагагі засяроджваюць увагу на пытанні народна-педагагічных сродкаў і метадаў маральнага выхавання.

Што да вывучэння розных аспектаў народнай педагогікі беларусаў, трэба адзначыць плённыя даследаванні Г.П.Арловай, прысвечаныя вывучэнню навуковых асноў пераемнасці навуковай і народнай педагогікі, значэння апошняй у фарміраванні тэорыі маральнага выхавання; артыкулы В.С.Болбаса, якія адлюстроўваюць вынікі даследавання аўтарам сямейнага выхавання ў феадальнай Беларусі і магчымасці выкарыстання этнапедагагічных ведаў у сучасным сямейным выхаванні; вучэбныя дапаможнікі А.А.Грымаця прыкладной накіраванасці для будучых педагогаў, выхавальнікаў дзіцячых садкоў і настаўнікаў агульнаадукацыйных школ, К.А.Кулінковіча, які даследуе вытокі беларускай нацыянальнай педагогікі; працы аўтарскіх калектываў пад рэдакцыяй С.В.Снапкоўскай, Я.І. Сярмяжкі, што раскрываюць погляды беларускага народа на некаторыя праблемы выхавання.

Безумоўна, пытанні маральнага выхавання ў народнай педагогіцы закраналіся аўтарамі, але разам з тым маральна-выхаваўчы патэнцыял

беларускай народнай педагогікі недастаткова цэласна асветлены ў этнапедагагічнай літаратуры, няма навуковай працы, якая цалкам была б прысвечана паслядоўнаму раскрыццю ідэй маральнага выхавання ў беларускай народнай педагогіцы.

Неабходнасць даследавання тлумачыцца таксама недастатковым улікам праграмамі школ і ВНУ асаблівасцей маральнага ўплыву народнай педагогікі на выхаванцаў (і гэта нягледзячы на новае асэнсаванне нацыянальнай сістэмы выхавання, прызначанай садзейнічаць развіццю асобы на глебе нацыянальнай культуры, часткай якой з'яўляецца і народная педагогіка). Атрымліваецца, што, з аднаго боку, выхаваўчыя інстытуты адчуваюць вострую патрэбу ў выкарыстанні народных педагагічных традыцый, асабліва ў галіне маральнага выхавання, а з другога боку, недахоп ведаў па азначанай праблеме беларускай народнай педагогікі робіць малаэфектыўным яе прымяненне ў тэорыі і практыцы маральнага выхавання. Гэта і зразумела. Перш чым выкарыстоўваць беларускую народную педагогіку для забеспячэння новай якасці маральнага выхавання, здольнай адэкватна адказаць на ўсе запыты развіцця асобы, трэба мець трывалую базу ведаў па азначанай праблеме, якой, на жаль, не хапае.

Такім чынам, вышэйпададзеныя акалічнасці прадвызначылі выбар тэмы дысертацыйнага даследавання "Ідэі маральнага выхавання ў беларускай народнай педагогіцы".

Сувязь працы з буйнымі навуковымі праграмамі, тэмамі. Даследаванне ўяўляе адзін з напрамкаў, якія распрацоўваюцца ў рамках навуковай школы ВДУ па праблемах этнапедагагікі.

Мэта даследавання – на аснове вывучэння, аналізу, абагульнення этнапедагагічнага, этнаграфічнага і фальклорнага матэрыялу беларускага народа раскрыць вядучыя ідэі маральнага выхавання ў беларускай народнай педагогіцы.

Зыходзячы з мэты даследавання, аўтарам былі акрэслены наступныя **задачы**:

– распрацаваць тэарэтыка-метадалагічныя асновы даследавання ідэй маральнага выхавання ў народнай педагогіцы;

– вызначыць мэту маральнага выхавання ў беларускай народнай педагогіцы;

– класіфікаваць метады і прыёмы маральнага выхавання ў народнай педагогіцы беларусаў і даць характарыстыку асноўных народна-педагагічных сродкаў, метадаў, прыёмаў;

– паказаць працэс рэалізацыі асноўных ідэй маральнага выхавання ў беларускай народнай педагогіцы (выхаванне працавітасці, патрыятызму, чалавечнасці).

Аб'ектам даследавання з'яўляецца беларуская народная педагогіка.

Прадмет даследавання – ідэі маральнага выхавання ў беларускай народнай педагогіцы.

Гіпотэза даследавання. У беларускай народнай педагогіцы ідэй маральнага выхавання як форма пазнання выхаваўчага працэсу ўключаюць усведамленне мэты, сродкаў, шляхоў яе дасягнення і актыўна ўплываюць на маральна-выхаваўчую практыку народа.

Метадалагічнай асновай даследавання паслужылі філасофскія канцэпцыі структуры і зместу грамадскай свядомасці, яе месца і ролі ў фарміраванні асобы; агульныя дыялектычныя прынцыпы, якія вызначылі зыходныя пазіцыі даследавання (дыялектыка ўсеагульнай сувязі, узаемаабумоўленасці і цэласнасці з'яў рэальнага свету; агульнафіласофскія палажэнні аб ролі народа ў стварэнні духоўных і маральных каштоўнасцей, аб своеасаблівасці і самабытнасці культур розных нацый; прынцып адзінства нацыянальнага і агульначалавечага і г.д.); працы вядучых педагогаў, што раскрываюць ідэю народнасці выхавання; навуковыя працы, у якіх выкладаюцца тэарэтычныя і практычныя пытанні маральнага выхавання.

Для рашэння пастаўленых задач выкарыстоўваліся наступныя **метады**: параўнальны аналіз і абагульненне філасофскіх, педагогічных, этнапедагогічных, этнаграфічных прац; падбор і функцыянальны аналіз матэрыялаў беларускай вуснай народнай творчасці ў кантэксте тэмы даследавання.

Навуковая навізна вынікаў даследавання. На аснове вывучэння этнапедагогічнай, філасофскай літаратуры абгрунтаваны навуковы падыход да даследавання праблемы ідэй маральнага выхавання ў народнай педагогіцы.

Шляхам этнапедагогічнага аналізу этнаграфічнага і фальклорнага матэрыялу:

– выяўлена, што маральнае выхаванне ў беларускай народнай педагогіцы мела мэтанакіраваны характар: фарміраванне асобасных якасцей выхаванцаў згодна з маральным ідэалам народа; канструяванне апошняга паказана ў адзінстве з асаблівасцямі нацыянальнага характару беларусаў;

– распрацавана класіфікацыя народна-педагогічных метадаў і прыёмаў маральнага выхавання з удакладненнем характарыстыкі асноўных з іх;

– паказана ажыццяўленне ідэй маральнага выхавання ў беларускай народнай педагогіцы (выхаванне працавітасці, патрыятызму, чалавечнасці).

Практычная значнасць атрыманых вынікаў заключаецца ў тым, што адкрываюцца патэнцыяльныя магчымасці выкарыстання матэрыялаў даследавання, атрыманых звестак у галіне маральнага выхавання ў беларускай народнай педагогіцы ў сістэме бесперапыннай адукацыі і выхавання: у сямейным выхаванні, самавыхаванні, у вучэбна-выхаваўчым працэсе дзіцячых садкоў і школ, у лекцыйных курсах і на семінарскіх занятках па гісторыі педагогікі, этнапедагогіцы, у сістэме павышэння кваліфікацыі педагогаў.

Сацыяльна-эканамічная значнасць атрыманых вынікаў. Без перабольшвання можна сказаць, што ад маральнага стану нацыі сёння шмат у чым залежыць ход эканамічнага, сацыяльна-палітычнага і культурнага развіцця краіны. Зразумела, што вынікі выхаваўчай работы нельга перадаць лічбамі ў грашовым эквіваленце, ацаніць з матэрыяльнага пункту гледжання. Але расткі добра, сумленых адносін да працы, любові да краіны і свайго народа, якія ўздыдуць у сэрцах маладых на глебе тых вечных каштоўнасцей, што дае нам народная педагогіка, будуць садзейнічаць духоўнаму здараўленню грамадства, а значыць, прынясуць і пэўны эканамічны эфект.

Асноўныя палажэнні, якія выносяцца на абарону:

1. Народная педагогіка – галіна вопыту народа па пытаннях навучання і выхавання падростаючых пакаленняў, які знаходзіць выяўленне ў сукупнасці педагагічных ведаў, уменняў і навыкаў педагагічнай дзейнасці на ўзроўні штодзённай свядомасці.

2. Маральнае выхаванне ў народнай педагогіцы накіравана на засваенне дзецьмі пэўнай сумы маральных ведаў, на арганізацыю такой сістэмы паводзін, якія б дазволілі выхаванцам дасягнуць узроўню маральнага ідэалу народа. Маральны ідэал як адлюстраванне мэты маральнага выхавання ў народнай педагогіцы грунтуецца на фундаменце нацыянальнага характару, на самаўяўленні беларусаў пра свае якасці. Узяўшы за аснову ўсё лепшае з нацыянальнага характару (працавітасць, патрыятызм, талерантнасць, чалавечнасць, цяроплівасць, разважнасць), беларусы ўключаюць у маральны ідэал тыя рысы, якія адсутнічаюць у нацыянальным характары, але ўспрымаюцца народам у якасці неабходнага элемента мадэлі маральна дасканалай асобы (рашучасць, настойлівасць у абароне поглядаў, пачуцця годнасці).

3. Народна-педагагічныя метады і прыёмы маральнага выхавання ў рамках дзейнаснага падыходу можна пэўным чынам класіфікаваць: метады фарміравання маральнага ідэалу народа ў свядомасці выхаванцаў (патрабаванне, перакананне, прыклад), метады арганізацыі адпаведнай маральнаму ідэалу жыццядзейнасці (прывучэнне, практыкаванне), метады ацэнкі і стымулявання чалавечых паводзін (заохвочванне, перакананне, выпрабаванне). Народна-педагагічны комплекс сродкаў і метадаў, якія ўплываюць на маральны рост чалавека, валодае цэльнасцю ўздзеяння на ўсе бакі маральнага жыцця асобы, рухомымі сувязямі паміж структурнымі кампанентамі.

4. Ідэі маральнага выхавання ў беларускай народнай педагогіцы рэалізуюцца ў працэсе выхавання працавітасці (прыхільнасці да працы, разумення значнасці добрасумленнай працы ў жыцці чалавека, авалодання працоўнымі ўменнямі і навыкамі, павагі да людзей працы), патрыятызму (прыхільнасці да месца нараджэння, вернасці айчыне, павагі да роднай мовы, традыцый культуры і быту, да гістарычнага мінулага, гатоўнасці

збараняць бацькаўшчыну ад ворагаў), чалавечнасці (добразычлівасці, шчэпасці, павагі, спачування, велікадушнасці, сумленнасці, шчырасці).

Асабісты ўклад саіскальніка. Дысертацыя ўяўляе сабой самастойную навуковую працу па распрацоўцы навуковага падыходу да даследавання праблемы ідэй маральнага выхавання ў беларускай народнай педагогіцы. Тэма даследавання распрацоўвалася аўтарам з 1992 года. Сфармуляваныя ў працы палажэнні, якія датычацца раскрыцця сутнасці народна-педагагічных ідэй маральнага выхавання і практыкі народа па іх ажыццяўленні, – гэта вынік асабістага пошуку і намаганняў дысертанта. Вывады і заключэнні, якія змешчаны ў працы, зроблены на падставе дасягненняў этнапедагагічнай, этнаграфічнай, філасофскай і фалькларыстычнай навукі.

Апрабацыя вынікаў даследавання. Асноўныя палажэнні і вынікі тэарэтычнага даследавання абмяркоўваліся на пасяджэннях кафедры педагогікі ВДУ, на II (49) навуковай сесіі прафесарска-выкладчыцкага саставу (1997); дакладваліся на навуковай гуманітарнай студэнцкай канферэнцыі (г.Віцебск, 1993), рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі "Роля сацыяльна-гуманітарных дысцыплін у фарміраванні каштоўнасных арыентацый будучага настаўніка (г.Віцебск, 1994), абласной навукова-практычнай канферэнцыі "Праблемы сацыялізацыі дзяцей і падлеткаў у сучаснай грамадскай сітуацыі" (г.Віцебск, 1995), абласной навукова-практычнай канферэнцыі "Маральна-прававое выхаванне: вопыт, праблемы, перспектывы" (г.Віцебск, 1997), навукова-практычнай канферэнцыі "Моладзь у працэсе сацыялізацыі" (г.Віцебск, 1997), рэспубліканскай навукова-метадычнай канферэнцыі "Прафесіянальная культура педагога як вызначальны фактар абнаўлення школы" (г.Віцебск, 1997), рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі "Моладзь. Новае пакаленне. Асоба" (г.Віцебск, 1998). Назапашаны дысертантам матэрыял выкарыстоўваўся пры арганізацыі навукова-даследчай працы студэнтаў на факультэтах педагогікі і методыкі пачатковага навучання і дашкольнага выхавання ВДУ: пры распрацоўцы тэматыкі курсавых прац, у працы навуковага гуртка «Народная педагогіка»; пры правядзенні выхаваўчых мерапрыемстваў у аздараўленчых лагерах; у час працы настаўнікам пачатковых класаў у сярэдняй школе №32 г. Віцебска.

Апублікаванасць вынікаў. Асноўныя палажэнні даследавання знайшлі адлюстраванне ў 11 публікацыях аўтара, у тым ліку ў навуковым часопісе – 2, у зборніках матэрыялаў навуковых канферэнцый - 4, у зборніках тэзісаў дакладаў навуковых канферэнцый - 3, у зборніках метадычных рэкамендацый - 2. Агульны аб'ём публікацый – 34 старонкі.

Структура і аб'ём дысертацыі. Дысертацыя складаецца з уводзін, агульнай характарыстыкі работы, дзвюх глаў і заключэння. Поўны аб'ём дысертацыі – 124 старонкі. Спіс выкарыстаных літаратурных крыніц займае 19 старонак і ўключае ў сябе 286 найменняў.